

АКТУАЛИЗАЦИЯ СВЯЗЕЙ В СМЫСЛОВЫХ ПОЛЯХ ПРИ ПОНИМАНИИ СООБЩЕНИЯ

Психолінгвістика виходить з того, що в результаті декодування (восприятія і розуміння) повідомлення виникає інформація, не тотождественная той, що була кодована. Однак результат декодування успішний, коли реципієнт виходить з визначених передположень, веде пошук в деяких семантичних кластерах.

Ми передполагаємо, що, крім семантичних кластерів, служачих для розуміння окремих слів, інформація, необхідна для декодування цілісного тексту, організується в більш крупних структурах – смислових полях.

Цілью нашої роботи є виклад гіпотези про смислових полях в психіці людини, які здійснюють структурування змісту комунікативних актів на макроуровні, пошуки інформації в яких грають значущу роль в розумінні смислового змісту повідомлення.

Смисл повідомлення актуалізується в ході встановлення зв'язей між окремими смисловими пространствами. Тоді розуміння можна розглядати як виявлення адресатом подібних зв'язей. Ідею про те, що пропозиція стає «живим організмом», коли зв'язь між словами «виявляється свідомістю говорящих», висловив французький лінгвіст Люсьєн Теньєр, який вперше запропонував глибоку структуру пропозиції, використовувану пізніше Н. Хомським. «Пропозиція Alfred parle, - писав Л. Теньєр, - складається з двох елементів 1) Alfred і 2) parle, а з трьох: 1) Alfred, 2) parle, 3) зв'язь, яка їх об'єднує і без якої не було б пропозиції» [7; 22-23]. Виникнення зв'язей маніфестується з допомогою предикації.

Психологічні дослідження мови підтверджують цю теоретичну передположення. Факт зв'язності слідів словесних сигналів в головному мозку людини відкрит в 1935 г. А.Я. Фёдоровим. Т.Н. Ушакова в механізмах внутрішньої мови виділяє три рівні. Перший рівень – механізми оперування окремими словами. Слідів словесних сигналів в корі головного мозку і враження від образів об'єктів формують комплексні зв'язі (М.М. Кольцова[4]), сформованість яких Т.Н. Ушакова вважає «базовим рівнем». Другий рівень, за Т.Н. Ушаковою, утворюється шляхом формування «вербальної мережі» - багаточисельних зв'язей між базовими елементами. Третій рівень – динамічний – відповідає продукуванню мови [8]. При формуванні пропозиції в експериментах Т.Н. Ушаковою реєструвалася активація в мозку слідів слів, використовуваних в пропозиції. В експериментах, досліджують слухання, Т.Н. Ушакова реєструвала в вербальної мережі активацію семантичного поля, включаючого елементи семантично пов'язаних слів [9].

Поняття «смислове поле» іноді використовується як синонім поняття «семантичне поле» [6; 93]. Ми вважаємо, що слід використовувати це поняття для позначення більш широкого області представлення, ніж семантичні поля. Ми виділяємо наступні смислові поля: поле знань, поле картини світу, поле фактів, поле текстів, поле адресанта, поле адресата, поле героя.

Процеси розуміння можна представити як актуалізацію в свідомості адресата зв'язей між найважливішими смисловими полями (рис. 1).

В схемі виділяємо три найважливіших пласта інформації.

1) Поля індивіда, представлені полями трьох «лиць» – адресант, адресат, герой. Вони пов'язані з представленнями про діяльність, емоційним восприятієм іншого, соціальними ролями, емпатією і ідентифікацією. Головні опозиції в цих полях: Я/не-Я; 'говорити' (я, ти) / 'діяти' (он, вона, герой).

2) Поля знань, когнітивне пространство в свідомості індивіда, в тому числі структуроване шляхом мови – мовна картина світу. Головна опозиція: між універсальними способами вираження знань і способами, специфічними для даної мови, т.е. 'знання' (загальне для всіх) / 'мова' (специфічне відображення дійсності в мові і його вплив на розуміння змісту повідомлення, описуване гіпотезою Сепіра - Уорфа). Окремі слова, з інтересом до яких починається восприятіє тексту, відокремлені «кирпичиками».

3) Поле фактів і поле текстів. Факти – інформація про реальність. Тексти – повідомлення, чья мета – передача інформації або вплив. Їх змістом можуть бути і не факти. Головні опозиції: 'реальність' (яка не змінюється від того, правильно чи неправильно про неї говорять) / 'те, що говориться о реальності'. 'Те, що говориться...' в свою чергу розділяється на 'об'єктивне' (передполагаюче відображення реальності з можливою точністю, істинність) і 'суб'єктивне' (відображує мету, відношення говорячого до повідомлення).

Безумовно, найважливішими є поля індивіда. Сигнали адресанта про себе викликають у адресата відношення приємності або неприємності адресанта, а отже, можливо, і згоди/незгоди з змістом повідомлення. Неприємність може викликати розрив комунікації.

Присутність поля героя в темі повідомлення необ'язательно. Адресант і адресат можуть говорити тільки про себе. Комунікативна функція мови – первинна і найважливіша. Вона включає в себе способи позначення ситуації і на адресатів. Л.С. Выготський відзначав, що комунікативні і позначальні жесты, які є у обезьян, і у людини, не несуть функції обобщення і не виражають думку. Але вони емоційні і є перехідним етапом від чисто емоційного змісту до об'єктивному [1].

Введення героя-діяча викликає інтерес до дії і до ситуації, далекої від безпосереднього восприятія комунікантами. В граматиці суб'єкт, не беручий участю в комунікації, позначається місцевим третім лицем. Герой часто діє незалежно від волі комунікантів. Герой повинен отримати позначення, властиві людині, - передусім, сему 'живий'. Приємність олицетворення, іноді невдало використовується в рекламі (*Переворот в світі диванів*), служить пробудженню симпатії до героя повідомлення. Повіднення про неживих предметах, щоб бути восприятим з інтересом, повинні прив'язуватися до образів людей, включенню предметів в представлення про чьом-то Я (ідея У. Джемса про те, що *Me* включає в себе те, чьом людина може назвати «своїм» [2]).

Повіднення стає нецікавим, якщо адресат не може зв'язати інформацію со своїм особистістю.

ным смыслом или со смысловым полем другого человека, безразличного адресату.

Адресант и адресат в диалоге могут меняться местами, и герой оказывается ближе то адресанту, то адресату. Так, в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» образ мастера ближе автору (интеллигент, писатель, пишущий об Иисусе Христе и сжигающий свой роман), а образ Ивана Бездомного – читателю (молодой человек, воспитанный в атеистической стране, ничего не знает о христианстве). По мере развития действия образ мастера становится ближе читателю, а образ Ивана – автору.

Для образа героя важнейшим является метаобозначение «не-Я». Однако часто герой близок автору или читателю. Эта душевная близость, в основе которой лежит понимание, проявляется как идентификация себя с другим. В то же время обозначение себя как «не-Я» (Нет, это не я, это кто-то другой стра-

дает. Ахматова) позволяет дистанцироваться от ситуации, избежать лишней откровенности. В художественном тексте это не уход от собственной личности, а стремление взглянуть на себя со стороны глазами другого человека, что, как известно, помогает в осознании проблемной ситуации.

Происходит переключение: герой может быть обозначен как адресат, а адресат обозначается как герой. В стихотворениях Пушкина «Клеветникам России» и Блока «Скифы» звучат враждебные высказывания - угрозы, адресованные политическим противникам России. *Так высылайте ж к нам, витии, своих озлобленных сынов. Есть место им в полях России среди нечуждых им гробов* (Пушкин). *Виновны ль мы, коль хрустнет ваш скелет в тяжёлых, нежных наших лапах? <...> Мы широко по дебрям и лесам перед Европою пригожей расступимся! Мы обернёмся к вам своєю азиатской рожей!* (Блок).

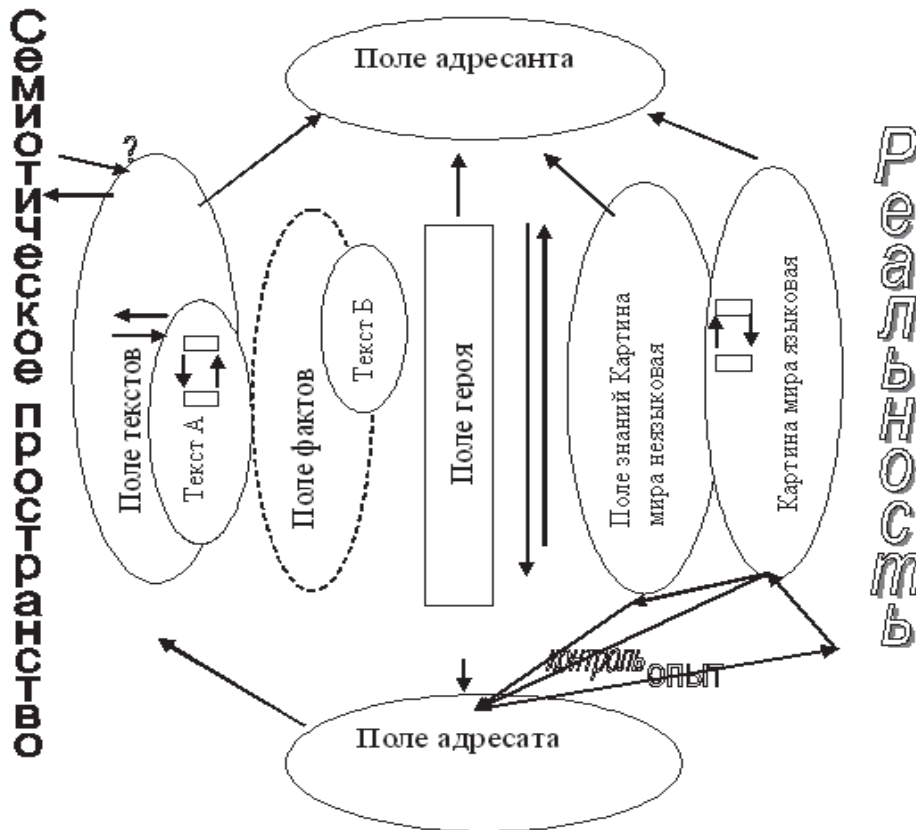

Рис. 1. Смысловые поля, взаимосвязи в которых способствуют пониманию текста.

Политические противники России ни в пушкинское время, ни тогда, когда Блок написал «Скифов», не читали русской поэзии и не понимали по-русски. Следовательно, не они – реальные адресаты этих стихов. Противники, желающие развязать войну с Россией, – их герои. А кто же адресаты? Адресаты – те, кто соглашаются с автором и готовы отстоять свою страну в сражении.

Мы ввели в схему также семиотическое пространство. Согласно Ю.М. Лотману [5; 165], это совокупность обстоятельств, при которых делается сообщение, включающих место, время, а также явления и факты, связанные с этими обстоятельствами. Термин «семиотическое пространство» подразумевает выделение из реальности только тех явлений, которые связаны с возникновением сообщения и его восприятием.

Предложение *собака лает* (пример, приводимый А.Р. Лурией в качестве ассоциативной реакции маленьких детей на слово *собака* [6; 153]) вводит понятие *собака* в поле фактов. Форма глагола означает: *собака лает* в момент, когда сообщается об этом. Если при этом нигде собака не лает (отсутствие собаки в семиотическом пространстве), то смысл предложения таков: «Я знаю, что собака может лаять». Возникает связь между полем знаний и представлениями индивида, находящимися в поле адресата.

Герой, безразличный автору и/или читателю, становится частью семиотического пространства. В свою очередь, из пространства могут выступить явления значительные, которые получают статус героев. *Человек сказал Днепру: «Я стеной тебя запру. Ты с вершины будешь прыгать, ты машины будешь*

двигать. «Нет, - ответила вода, - ни за что и никогда» (С.Я. Маршак. Война с Днепром).

В поле фактов фиксируется знание о них, оказывающееся во внутреннем мире человека при восприятии фактов или сообщений о фактах. Это знание хранится не обязательно в словесной форме, возможно - в форме образов, памяти об ощущениях. Факты и предметы не являются знаками и текстами, кроме тех случаев, когда о роли и смысле факта есть специальная договорённость.

В фильме «Семнадцать мгновений весны» Штирлиц даёт профессору Плейшнеру инструкцию не заходить на явочную квартиру, если тот увидит на окне горшок с цветком. Цветок был условным знаком, что квартира провалена. После ареста хозяина провокаторы не убрали цветок с окна. Для них цветок не выделялся из поля фактов. Плейшнер, однако, посмотрел на окно квартиры слишком поздно и попал в беду.

Факты превращаются в тексты (текст Б), если говорящий сообщает об их связи между собой, с полем знаний, с полями адресанта и адресата.

Поле текстов требует иного подхода в интерпретации, чем изолированные слова и словосочетания. Восприятие текста начинается с поисков события. Иногда используются стандартизированные сигналы о событиях и их смене. В сказках это зачины, например, *Жили-были*, моменты переключения: *однажды, вдруг* и т.п. Если адресатом уже выделен герой текста, он ожидает, что события произойдут с героем или сам герой станет структурировать события.

Тексты, знание которых даёт возможность понимания новых текстов путём сопоставления с ними, Ю.Н. Караулов [3] назвал «прецедентными текстами». При понимании следует сопоставлять воспринимаемый текст (текст А) не только с полями знаний и фактов, но и с ценностными текстами, вспоминая их источник, содержание и идеи. Известный болгарский

переводчик Сидер Флорин [10] отмечал, что при переводе не следует, пересказывать цитату из Библии по-своему. Следует процитировать известный текст.

Поле знаний связано с правилами образования понятий в системе знаний, общей для культур, использующих различные языки. Есть представления о мире, диктуемые структурой языка и в разных языках различные. Сидер Флорин хотел передать по-болгарски понятие «ветряная мельница» и вынужден был прибегнуть к описанию. По-болгарски 'мельница' – *воденица*. Слово *воденица* рождает образ водяной мельницы, а не ветряной [10; 83].

Выбор нужного смысла определяется возможностью или невозможностью встречи других смыслов в данном контексте. Приведём пример правильного решения читательской задачи, рассчитанного на юмористический эффект. *Собака кусается – что ж, не беда. / Загадочно то, что собака, / Хотя и кусается, но никогда / Себя не кусает однако*, – такую песенку поёт Винни-Пух, герой книги А. Милна «Винни-Пух и все-все-все» в пересказе Б. Заходера. Здесь сопоставляется поле знаний о собаках – собаки обладают способностью кусаться, знание конкретных фактов – не кусает себя, и поле языка. Страдательная частица *-ся* понимается как знание возвратного залога. Такая интерпретация не подходит к знанию, как ведёт себя собака. Но адресат догадывается, что возвратность, перенос действия на деятеля – не единственное значение частицы *-ся*. Есть еще значение 'постоянное свойство' (*кратива жжётся*). Адресат делает выбор в пользу знания, что собака не кусает себя, и «невозвратного» толкования значения частицы *-ся*, и может смеяться над чужой ошибкой.

Смысловые поля структурируют понимание сообщений на макроуровне. Процессы понимания включают в себя поиски и обнаружение в сознании адресата связей между важнейшими смысловыми полями.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Виготский Л.С.* Мышление и речь // Собр. соч. – В 6 томах. – Т. 2.
2. *Джемс У.* Психология. – М., 1991.
3. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
4. *Кольцова М.М.* Ребёнок учится говорить. – М., 1973.
5. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек – семиосфера – история. — М., 1996.

6. *Лурия А.Р.* Язык и сознание. – М., 1979.
7. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. – М., 1978.
8. *Ушакова Т.Н.* Проблема внутренней речи в психологии и в психофизиологии // Психологические и психофизиологические исследования речи. – М., 1985.
9. *Ушакова Т.Н.* Речь человека в общении. – М., 1989.
10. *Флорин С.* Муки переводческие. – М., 1983.

Подано до редакції 14.11.05

РЕЗЮМЕ

Процеси розуміння тексту включають до себе знаходження зв'язків між знаннями у смислових полях у свідомості адресата.

SUMMARY

The processes of text interpretation include ascertaining connections between major semantic fields in addressee's consciousness.